

نقش محوری آب در پیدایش آثار باستانی پیرامون چشم (دریاچه) تخت سلیمان

محمد مهریار^۱

در کوهستان های سرزمین ما منابع آبی گوناگون و چشمه سارهای زندگی بخش پدیدار بوده و هست. کمیت و کیفیت آب چشمه ها بسته به طبیعت و جنس بستر جریان آبی که از هریک از آنها می جوشد و یا منبعی که از آن تغذیه می شود بسیار متفاوت و متنوع هستند. مشخصات ظاهری آنها نیز تابعی از همین ویژگی های بستر و موقعیت مکانی مظهر هر چشمه است. ابعاد و موقعیت منابع آبی، نوع بستر مجرای آب و فضای مظهر چشمه هر یک به نوعی زمینه ساز نقش چشمه نسبت به فضای زندگی پیرامون آن است. گاه به لحاظ کانی های محلول در آب، برخی به لحاظ درجه حرارت و به طور کلی به لحاظ جلوه های ظاهری و جغرافیایی محیط پیرامون، مشخصاتی متمایز دارند و می توان هر یک را از دیگری بازشناسخت. در هر حال می توان آنها را در شبی دامنه تپه ماهورها، درون دشت ها در جوار و متن رو دخانه ها و دورن غارها، لبه کاسه کویر و یا فراز قله کوهساران جستجو کرد. برخی از چشمه ها همچون چشمه آب محوطه باستانی دلازیان^۲ آبخشور و حوش هستند که با توجه به به موقعیت این چشمه در لبه کاسه کویر در هشت کیلومتری جنوب سمنان غنیمتی ارزشمند برای حیوانات بشمار می آیند. نکته در خور توجه میزان آبدی این چشمه است به طوری که در طول مدت هر شبانه روز در حدود دو سطل آب از آن می جوشد.

شاید بتوان چشمه های دورن غارهای مسکونی را محور پیدایش و رشد اندیشه های انسانی دانست آن چنان که با استقرار و استمرار سکونت برگرد برکه و یا پناه سرپوشیده

۱- کارشناس ارشد سازمان میراث فرهنگی کشور

۲- نگاه کنید به مقاله بررسی مقدماتی میدانی دلازیان فصل نامه اثر شماره ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ "محمد مهریار، احمد کبیری هندی

غار است که احتمالاً تجربه های تعلق خاطر به زاد بوم انسان آغاز شده است و با تکرار این تجربه ها طی حوادث گوناگون دیگر آغازین بارقه های آیین نیایش، براساس ضرورت پرستاری از آب چشمہ پدید آمده باشد، به همین ترتیب متحمل است که پرستاری و نیایش آتش نیز از همان دوران ضمن تجربه زندگی کردن در زمستان های سرد متوالی تجربه شده باشد و در این صورت با قید احتیاط می توان پایه های آیینی حرمت گذاشتن به آب و فرهنگ نیالودن آب و آلوده نکردن خاک و هوا را در همان دوران جستجو نمود.

با بهره گیری از اطلاعات علم باستان شناسی امروزه می توان گفت که آغاز کشاورزی و ساخت ابزار اولیه زندگی و نگهداری دام از تجربیات سکونت در غار ریشه می گیرد و سپس با آغاز استقرار در دشت، زندگی انسان کشاورز در مناسب ترین فضا در کنار جویبارها و سواحل آمن رودها و به ویژه برگرد چشمه های پرآب ادامه می یابد.^۱

چشمه علی در شهری ، چشمه سلیمانیه در کنار تپه سیلک کاشان، سراب بهرام در ممسنی و چشمه سان، سراب دختر، سراب اردشیر در بیشاپور نزدیک کازرون فارس، سراب فشن در کنگاور سراب بیستون و یا سراب طاق بستان و بسیاری از چشمه های معروف به چشمه های مقدس که تعداد آن را هفت (بسیار زیاد) دانسته اند، هنوز هم اینک پس از هزاران سال محور زندگی بخش فضای پیرامون خود هستند و بر این باور، پویایی و روانی آب چشمه ها است که محور ادامه و استمرار فرهنگ ها و تمدن های بومی هر سرزمین آباد گردیده است.

پس از استقرار های اولیه و گذرا از دوره های آغازین شکل گیری تمدن های کهن، ستایش و نیایش آب در ستایش و نیایش ایزدن بانوانی همچون آناهیتا و نانا و ... متبادر گردید. البته در اینجا نیت بر آن نیست که در سیر تحولات ادیان و آیین های مذهبی بحث تازه ای به میان آورده شود ولی بدون شک می توان زندگی بخش، روشنی، روانی، پاکی و پاک کنندگی آب را از ویژگی های دل کشا و روح افزای جسم و جان تشنۀ لبان دانست. به همین روال، نگهداری همراه با نگرانی از پاکیزگی آب و نوشیدن آن در هنگام تشنگی را ستایشی خالصانه دانست که آیین های نیایشی از آن نشات گرفته باشد. گواه صادق این که در اکثر قریب به اتفاق مراسم آیینی و مذهبی از گذشته های دور تا کنون حضور آب مورد توجه خاص بوده و در هر معبد و مأوایی جایی مناسب برای آن فراهم آمده است. در هنگام

۱ - برای اطلاع بیشتر نگاه کنید به کتاب ایران از آغاز تا اسلام تالیف ر. گریشمن، ترجمه محمد معین

معینی از حضور و صفاتی آب به روش هایی گوناگون بهره گرفته و می گیرند. وجود سنگ آبه در مکان های مذهبی ساده ترین مثالی است که حاکی از وجود این حضور است.

هم اکنون نیز در ذهن مخاطبین این سخن مثال های بیشماری می گذرد و کاش فرصت جمع آوری آن چه در سرها می گذرد دست می دارد.

از آثار معماری چندی در این سرزمین می توان یاد کرد که حاکی از آرایش بستر چشمه ها در اشکال هندسی منظم است که با طرحی استوانه ای شکل و سنگ رخام منظم و سنگتراشی تزیینی نمای آن شکل گرفته اند، همچون سراب فش در کنگاور و سراب دختر در بیشاپور^۱.

انتخاب مکان نقش بر جسته ها و کتبه های ارزشمند تاریخی که به عنوان نمونه های منحصر بفردی از نگارگری و هنر روزگار باستان در جوار چشمه های آب برجا مانده است نوعی بهره برداری از جذابیت فضای چشمه های آب برای بیاد ماندن پیام های تاریخی بسیار مهم بشمار می رود و از جمله نقوش تنگ چوگان، نقش بر جسته های طاق باستان، گنجname همدان و چشمه علی شهر ری تهران و نقش بهرام در سه راب بهرام ممسنی و نقش بر جسته ساسانی داربگرد و بسیاری دیگر که یادآور وقایع تاریخی مهمی از دوره های مختلف هستند.

آراستن فضای پیرامونی چشمه و یا مظهر قنات نیز از ساخت و سازهای در خور توجهی است که نتیجه آن را می توان نوعی احترام گذاشتن به حریم چشمه و یا مظهر قنات نیز از ساخت و سازهای در خور توجهی است که نتیجه آن را می توان نوعی احترام گذاشتن به حریم چشمه آب به شمار آورد همچون فضای گرداب سنگی خرم آباد، چشمه سلیمانیه در فین کاشان، باغ شازده در ماهان کرمان، آرامگاه سعدی در شیراز و ... که مثال هایی در این زمینه هستند.

کاخ اردشیر در فیروزآباد فارس نمونه ای از یک بنای رسمی است که در جوار چشمه آب برپا شده است فضای پیرامونی چشمه با معماری و ساخت و سازی ویژه آراسته است و محور شمالی جنوبی بنا از مرکز برکه آبگیر چشمه می گذرد و با این ترتیب ترکیب ویژه ای از فضای چشمه و ایوان شمالی این بنا پدید آمده است.

در گورهای هزاره سوم پیش از میلاد محوطه باستانی شهداد (خیص) کرمان مدل هایی متنوع و سنگی از بنای معبد به دست آمده که بر بالای بنا ظرف بزرگ دهان گشادی جا

۱ - طرح چشمه سراب دختر بیشاپور اثر فلاندن برگرفته از کتاب بیشاپور، ر. گریشن

سازی شده است^۱. وجود مدل کوچک چنین معبدی به همراه دیگر ظروف و مجسمه‌ها، نشانگر نوع اعتقادات و آیین صاحبان گورها و سندی گویا بر حضور معبد نیایش آب در این حوزه جغرافیایی از سرزمین ما است.

زیگورات چغازنبیل بر بلندیهای خم بزرگ رودخانه دز خوزستان نمونه دیگر معبدی از هزاره دوم پیش از میلاد (۱۲۵۰ ق.م) است^۲ که رو به چشم آسمان دارد و در جداره‌های آجری آن مجاری آب متعددی جاسازی شده است. تصفیه خانه این معبد که در مسافتی نه چندان دور از آن است از جلوه‌های مورد بحث ما است.

بنای تاریخی چهار و نیم هکتاری کنگاور که مجموعاً یک واحد ساختمانی منحصر بفرد به شمار می‌آید و به نام معبد آناهیتا شهرت یافته است^۳، هر چند که در پیرامون آن چشم‌های آب متعددی می‌جوشیده و در زیر بستر سنگی آن سفره آبی بزرگ است اما هنوز رابطه مستقیمی میان این بنای عظیم تک واحدی با آب با آناهیتا بر شمرده نیست. شاید که این بنا نیز همچون معبد چغازنبیل رو به چشم آسمان دارد.

معبد آناهیتا در بیشاپور دارای برکه‌ای مکعب شکل و عمق برکه دست ساخته آن کم است^۴. چرخش آب در آن از شاخه‌ای از آب چشم ساسان از بخش‌های شمالی رودخانه مشرف به آن تامین می‌شده است. این بنا با دارا بودن سنگ پخشب و گردش آشکار و پنهان آب در مجاری ظریف آن نمونه‌ای کامل و تجریدی از گردش آب در متن زندگی اقتصادی است ولی چگونگی نیایش آب در آن رفتار نیایشگران روش نشده است^۵.

با این مقدمه، پدیده‌های طبیعی شکفت انگیزی را در ارتباط با سیمای کالبدی و بستر و مظهر چشم‌های آب در تخت سلیمان شایسته معرفی می‌دانم. تخت سلیمان^۶ در چهل کیلومتری شهر تکاب در استان آذربایجان غربی قرار دارد. زندان سلیمان^۷ نامی است که مردم بومی به کوهی از سنگ‌های رسوبی داده اند (تصویر ۱). درون این کوه سنگی توخالی است و قطر لبه داخلی قله مدور آن به یک صد متر و عمق فضای خالی آن از بالای

۲- نگاه کنید به مقاله "آیا مدل بنایهایی که در شهداد کشف شده‌اند، مakte معابد هزاره سوم قبل از میلاد بوده‌اند؟" نوشته مرحوم استاد علی حاکمی ترجمه کامیار عبدی فصل نامه اثر ۲۶ و ۲۷.

۳- چغازنبیل ر. گریشن ترجمه اصغر کریمی - سازمان میراث فرهنگی کشور

۴- نگاه کنید به مقاله پیش نویس طرح جامع تعمیرات پرستشگاه آناهیتا محمد مهریار فصل نامه اثر ۱۸ و ۱۹.

۵- معبد آناهیتا در بیشاپور، نوشته علی اکبر سرفراز، جلد پنجم مجموعه مقالات همایش تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ارگ‌بم، سازمان میراث فرهنگی کشور

۶- «آثارهای شوشت» محمد مهریار فصل نامه اثر شماره ۲۱.

۷- تخت سلیمان، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، سازمان میراث فرهنگی کشور.

۸- تخت سلیمان و زندان سلیمان، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، سازمان میراث فرهنگی کشور.

قله به یک صد و ده متر و قطر سطح تحتانی فضای خالی در آن به هفتاد متر بالغ می شود. شکل بیرونی این کوه سنگی مخروطی شکل و وسعت دامنه های نمای بیرونی آن دهها بار بیشتر از سطح قاعده فضای توخالی است.

این مخروط سنگی تو خالی در واقع چشمی آبی بوده است که پس از خروج آب از دهانه آن رسوبات سنگینی بر لبه بیرونی آبگیر چشمی بر جا گذاشته و موجب رشد تدریجی بدنه دهانه گردیده تا جایی که با تشکیل دیواره های پیرامونی آن طی هزاران سال به حداثت اوج خود رسیده و مخروط آن کامل شده است (تصویر ۲).

بر حلقه بالایی گردنه مخروطی زندان سلیمان جایگاه مقدس و یا نیایشگاهی به شکل مهتابی بر پا بوده است ولی ساخت و سازهای معبد حلقه مسدودی را شامل نمی شود، زیرا بر شیب تند دامنه های شمالی مخروط امکان ساخت و ساز نبوده است.

زمان ساخت و بهره برداری از این مجموعه به قرون نهم و هشتم پیش از میلاد نسبت داده اند و در ساختمان آن از قطعات کوچک و بزرگ سنگ قواره سنگ به صورت خشکه چین استفاده شده است. دسترسی به مهتابی را ساخت و ساز پلکانی با شیب تند و راه هایی قدیمی بر جا مانده امکان پذیر نموده اند. ترکیب اولیه بنا دارای ۶۳ اطاق در زیر مهتابی و حیاطی رو باز در بخش میانی بوده است که احتمالاً مراسم قربانی در آن صورت می گرفته است. در این مکان تعداد زیادی از قطعات خمره های بزرگ یافت شده است که نشان دهنده ذخیره سازی مواد غذایی است. در شمال مهتابی، آثار آب انبارهایی بر جا مانده است که احتمالاً برای جمع آوری آب باران ساخته شده اند (تصویر ۳). نکته در خور توجه این که مخروط سنگی جداره چشمی به علت وقوع زلزله در چند حوزه شکاف برداشته است و در آخرین زلزله به دلایل تحولات زمین شناسی ویژه ای خروج آب از چشمی منقطع شده است. چنین به نظر می رسد که در هنگام برپا بودن نیایشگاه آب چشمی از منفذی قابل کنترل جاری بوده و به احتمال زیاد پس از وقوع آخرین زلزله آب چشمی خشک شده و نیایشگاه آب چشمی از منفذی قابل کنترل جاری بوده و به احتمال زیاد پس از وقوع آخرین زلزله آب چشمی خشک شده و نیایشگاه آب چشمی از منفذی قابل کنترل جاری بوده و به احتمال زیاد پس از وقوع آخرین زلزله آب چشمی خشک شده و نیایشگاه آب چشمی خشک شده و نیایشگاه متروک شده باشد و مدارک یافته شده از سکونت دوره جدیدتر، احتمالاً متعلق به بازماندگان همان مردم برپا کننده نیایشگاه یاد شده است (تصویر ۴).

محوطه باستانی موسوم به تخت سلیمان در چهار کیلومتری شرقی زندان سلیمان قرار دارد. پیدایش چشمی وسیع تخت سلیمان و سوابق شکل گیری و بهره برداری از آن

همانندی در خور توجهی با چشمی زندان سلیمان دارد. با این تفاوت که هنوز آب چشمی به میزان یکصد لیتر در ثانیه و با درجه حرارت ثابت ۲۲ درجه سانتی گراد از آن خارج و جاری می شود و به علت دخالت انسان از گذشته های (در هزاره اول پیش از میلاد و دوره ساسانی و دوران اسلامی) در ساخت و ساز بهره برداری از چشمی، مخروط رسوبات جداره آن کامل نشده است. عمق دریاچه در نزدیک ترین سطح ۶۲ متر است و آب از دهانه ای در عمق ۱۱۰ متری می جوشد. آب دریاچه از سطوح بیضی شکل وسیع آن با ابعاد 85×90 متر از طریق دو خروجی یکی در شمال و دیگری در جنوب به دو نهر بزرگ سرریز کرده و به بیرون می ریزد (تصویر ۵).

جدابیت چمشه آب نقش محوری با شکوهی در شکل گیری و طراحی و ترکیب ساخت و ساز شهر ساسانی داشته است. مرکز دریاچه را می توان نقطه آغازین طراحی این مجموعه دانست به طوری که محور شمالی جنوبی طرح استخوان بندی شهر از مرکز دریاچه می گذرد و این خود نشان دهنده میزان توجه طراح به مرکزیت و محوریت آب در پیدایش این بنای فرهنگی تاریخی است. محور شرقی غربی حیاط مربع شکل این مجموعه که آن هم از مرکز دریاچه می گذرد تاکید مکرری بر ارزشمندی این گوهر جوشان است. با این ترتیب دریاچه در تعادلی چشمگیر همچون نگینی در چهارچوب رواق های حیاط مربع شکل جلوه ای ویژه دارد. جای گرفتن مرکز مهراپ آتش بر روی محور شمالی - جنوبی دریاچه فرازی بر درخشش این محور شمرده می شود (تصویر ۶).

عوامل معماری متعددی از بنای شمالی دریاچه همچون ایوان شمالی حیاط دریاچه (ایوان جنوبی آتشکده) درگاه جنوبی، صفة جنوبی گنبد خانه آتشکده، واسطه هایی معمارانه میان مهراپ آب و مهراپ آتش هستند که با محور مفروض به یکدیگر می پیوندند و این در حالتی است که محور تقارن عوامل شمال دریاچه نیز بر محور یاد شده منطبق است. محور شرقی مهراپ آبش نیز با واسطه صفة شرقی و درگاه گنبد خانه آتشکده از مرکز مهراپ آتش جاویدان می گذرد و به نوعی پاسخگوی محور شرقی - غربی مرکز دریاچه است که از میان حیاط چهارگوش می گذرد و با محور شرقی غربی پیوند آتش جاویدان و مهراپ آتش موازی است.

ترکیب ساخت و ساز در شمال دریاچه در مربعی همراستا و سطحی معادل سطح مربع حیاط محدود شده است و محور شمالی جنوبی دریاچه محور تقارن دیگر ساخت و سازهای شمال دریاچه است و از میان صفة شمالی و درگاه شمالی گنبد خانه، ایوان

شمالی و حیاط شمالی و حیاط دوم شمالی گنبد خانه و آستانه ورودی دورنی و دلان ورودی اصلی و رسمی مجموعه است (تصویر ۷).

آستانه ورودی دورنی هدایت کننده واردشدنگان است و پس از مکث در آستانه از دهليز غربی به مجموعه سلطنتی راه پیدا می کند.

و یا از طریق دهليز شرقی به حوزه مدرسه طلاب علوم دینی و مغان هدایت می کند و یا این که با انتخاب محور اصلی پس از گذشتن از سلسله مراتبی ویژه می توان به گنبدخانه آتش شاهان نزدیک شد.

به جز فضاهای محصور در میان دو مربع یاد شده مجموعه آثار تخت سلیمان در محدوده ای بیضی شکل در میان برج و باروری سنگی رفیعی جا دارد که در نمای آن از تخت سنگ های بزرگ تراشیده از سنگ رخام بهره برده اند، جمعاً سی و هشت برج باروری سنگی را پشتیبانی می کنند (تصویر ۸).

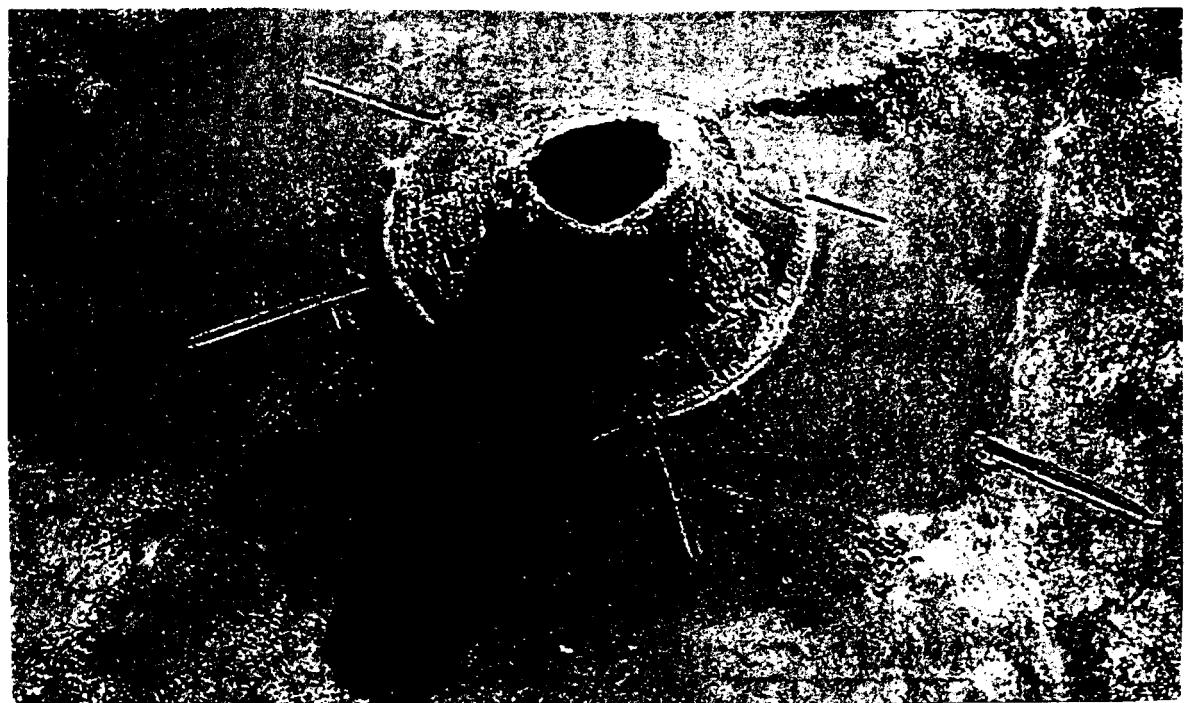
به جز دوره شمالی که دروازه اصلی است دروازه دیگری در زمان ساسانیان احداث شده است که در حوزه جنوب شرقی دریاچه است و با محور شمالی جنوبی دریاچه رابطه صریحی ندارد پهنازی ورودی این دروازه کمتر از دروازه شمالی است (تصویر ۹). آب چشمه و دریاچه تخت سلیمان در زمان ایلخانیان نیز مورد توجه آباقا آن قرار گرفته است و با ساخت و سازی وسیع کاخ شکار خود را در این محوطه بر روی آثار دوره ساسانی برپا کرده است. در این دوره با حذف یک برج در مجاورت دروازه جنوب شرقی و احداث دروازه جنوبی راه تازه ای به فضای تخت گشوده شده است (تصویر ۱۰). بار دیگر محور شمالی جنوبی دریاچه محور ساخت و سازهای جدید قرار گرفته است^۱ و از جمله احداث دروازه جنوبی و حیاط اول و حیاط دوم و ایوان جنوبی در انطباق با این محور پایه گذاری و ساخته شده و همچنین بر فراز گنبد آتشکده کاخ شکار با ایوانی وسیع که دید یکپارچه ای برآبگیر دریاچه داشته در انطباق با محور شمالی جنوبی دریاچه بر پا شده است (تصویر نقشه ۱۱).

ساخت و سازهای دوره ایلخانی شامل بازسازی ایران غربی و احداث تالارهای هشت گوش و احیای رواق پیرامون حیاط مرکزی برگرد دریاچه و همچنین ساختمان تالار چهار ستونی در بیرون از فضای ساخت و سازهای پیشین است.

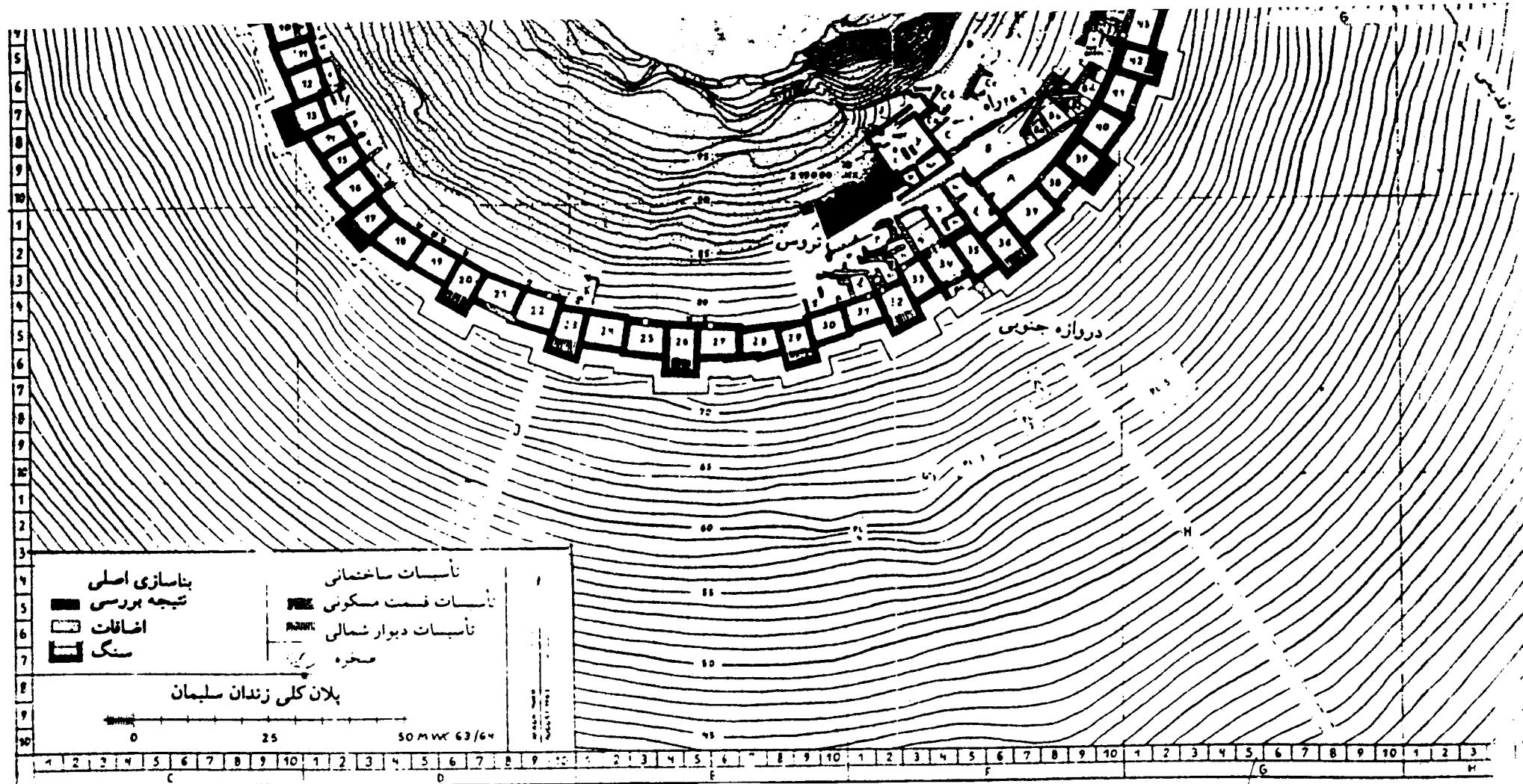
۱- از گزارش های منتشره نشده پژوهش های باستان شناسی سال ۱۳۷۴ که در سمینار باستان شناسی سال ۱۳۷۶ توسط نویسنده این سطور معرفی گردید بررسی و طرح دکتر باقر آیت الله زاده شیرازی تهیه ترسیم دکتر محسن منصوری فرد.

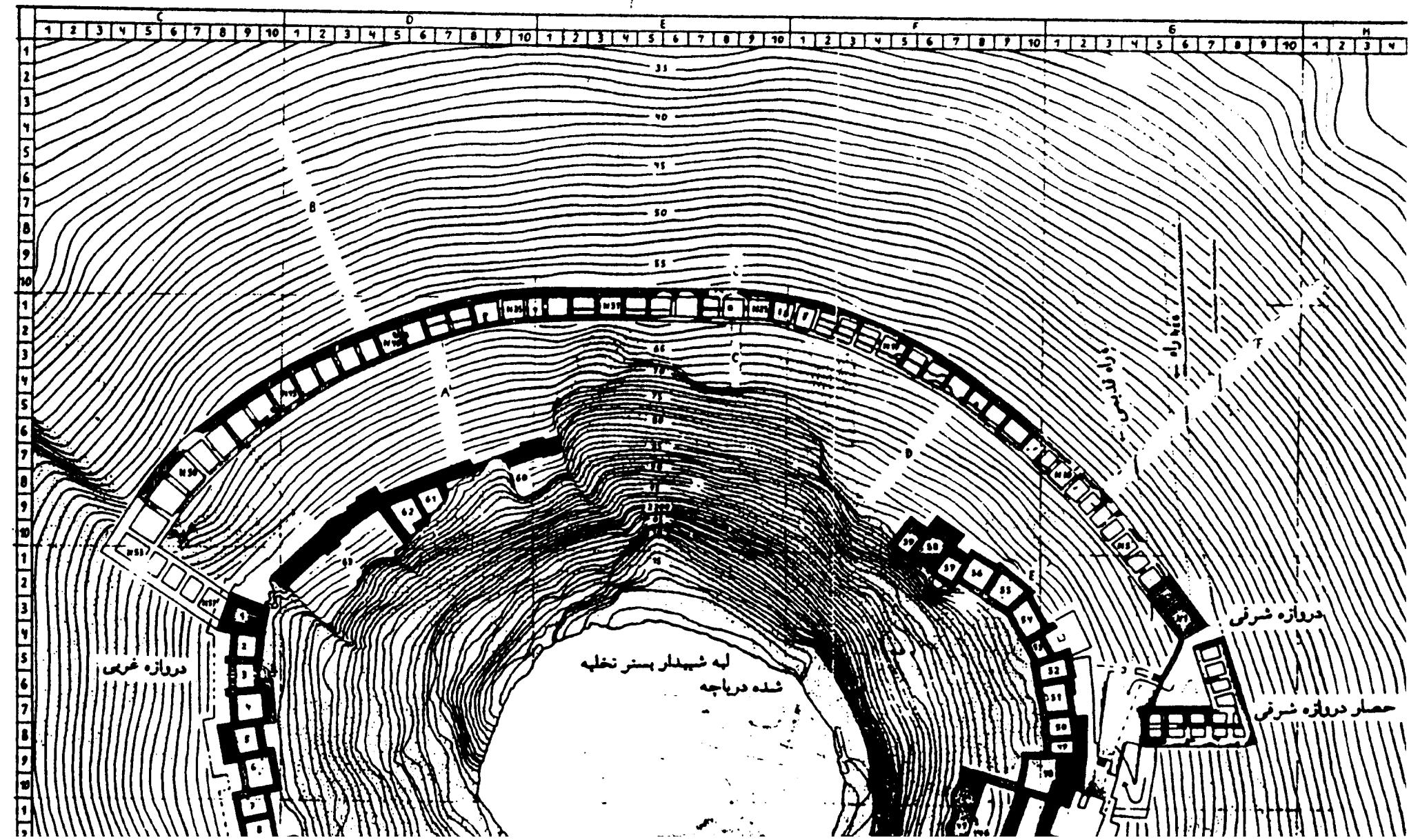
تصویر ۱ - منظر چشمه سراب دخترون - بیشاپور

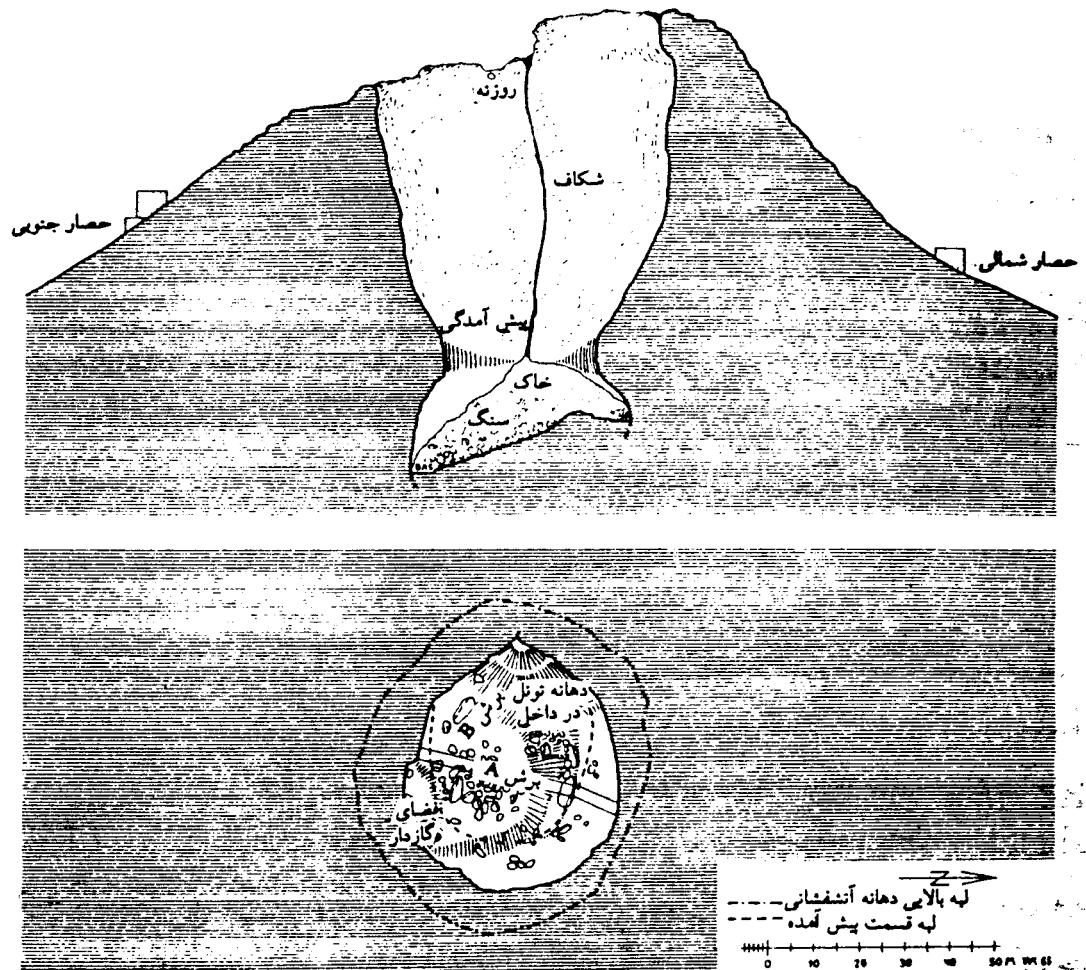

تصویر ۲ - عکس هوایی زندان سلیمان، عکس از گئورگ گرستر، ۱۹۷۶

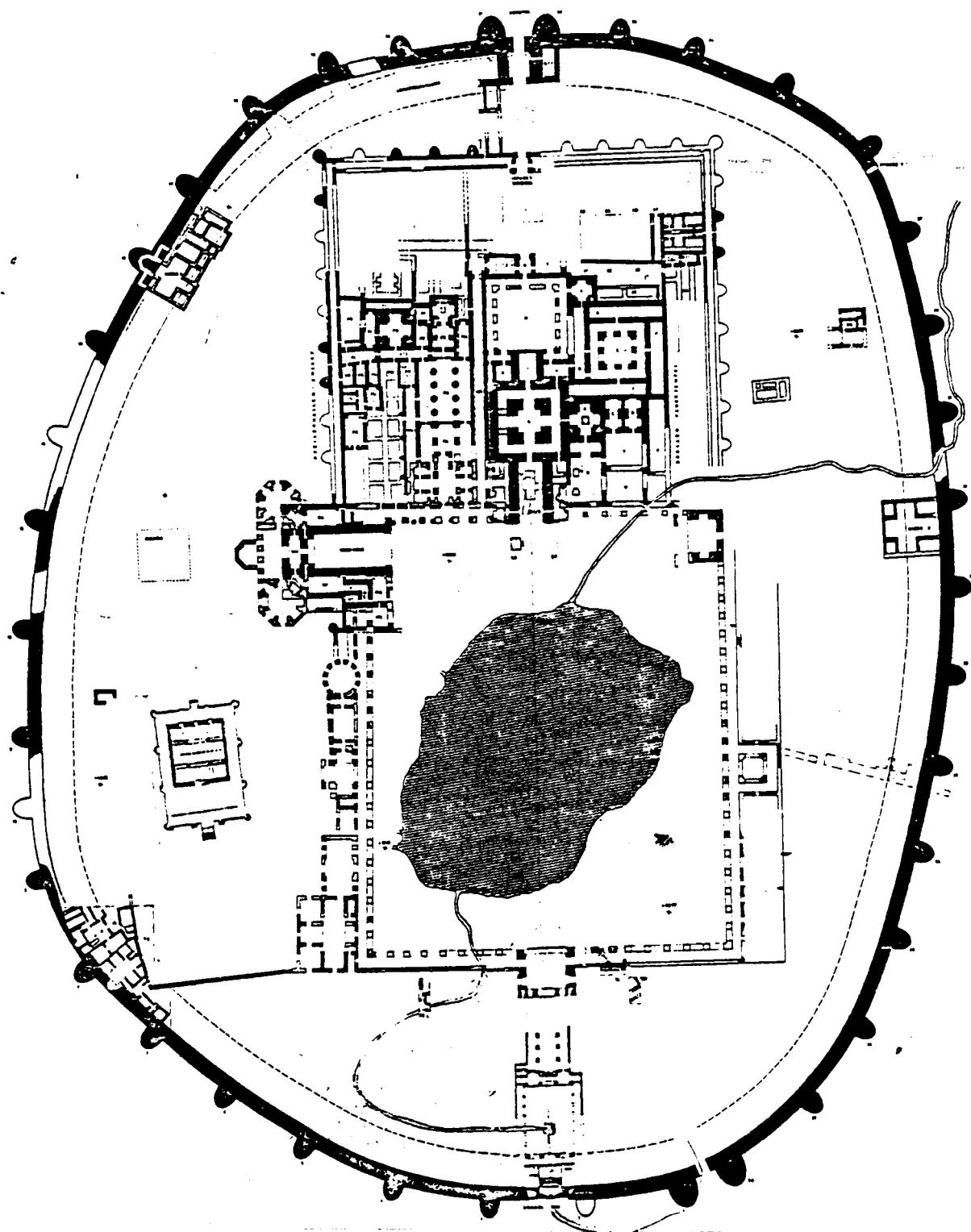
تصویر ۳- پلان زندان سلیمان

تصویر ۴ - برش عمودی مخروط تپه مرتفع زندان سلیمان

تصویر ۵ - تخت سلیمان در عهد ایلخانیان

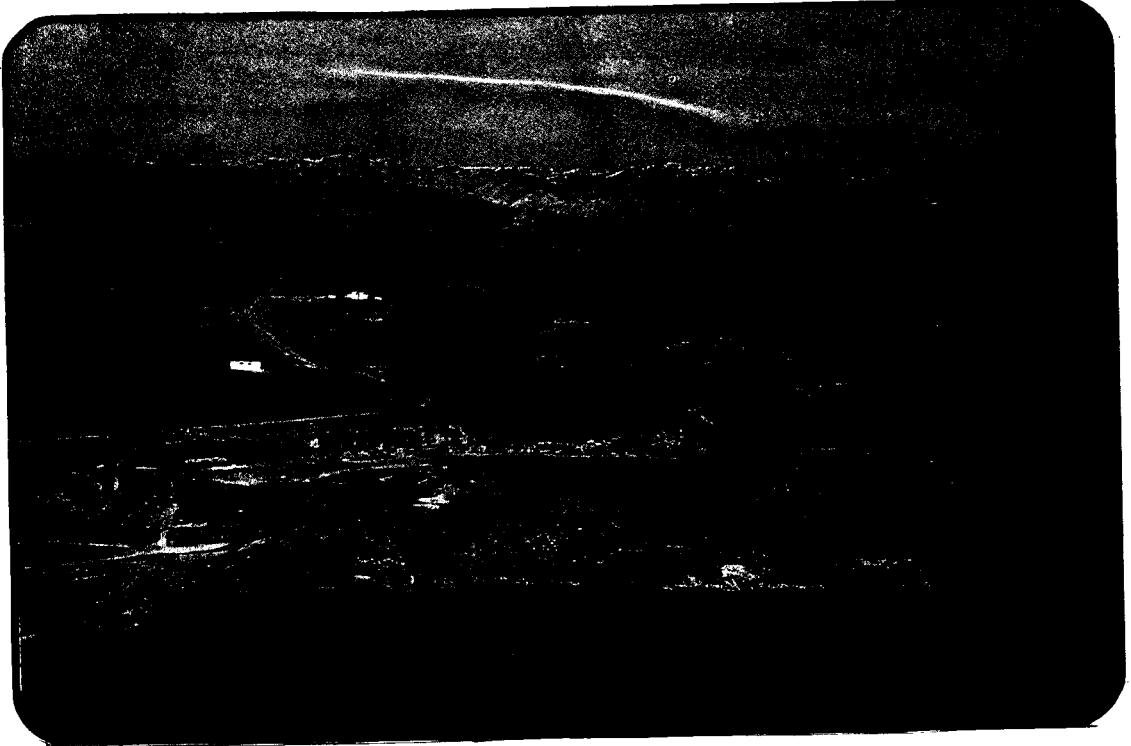

-٦ تصویر

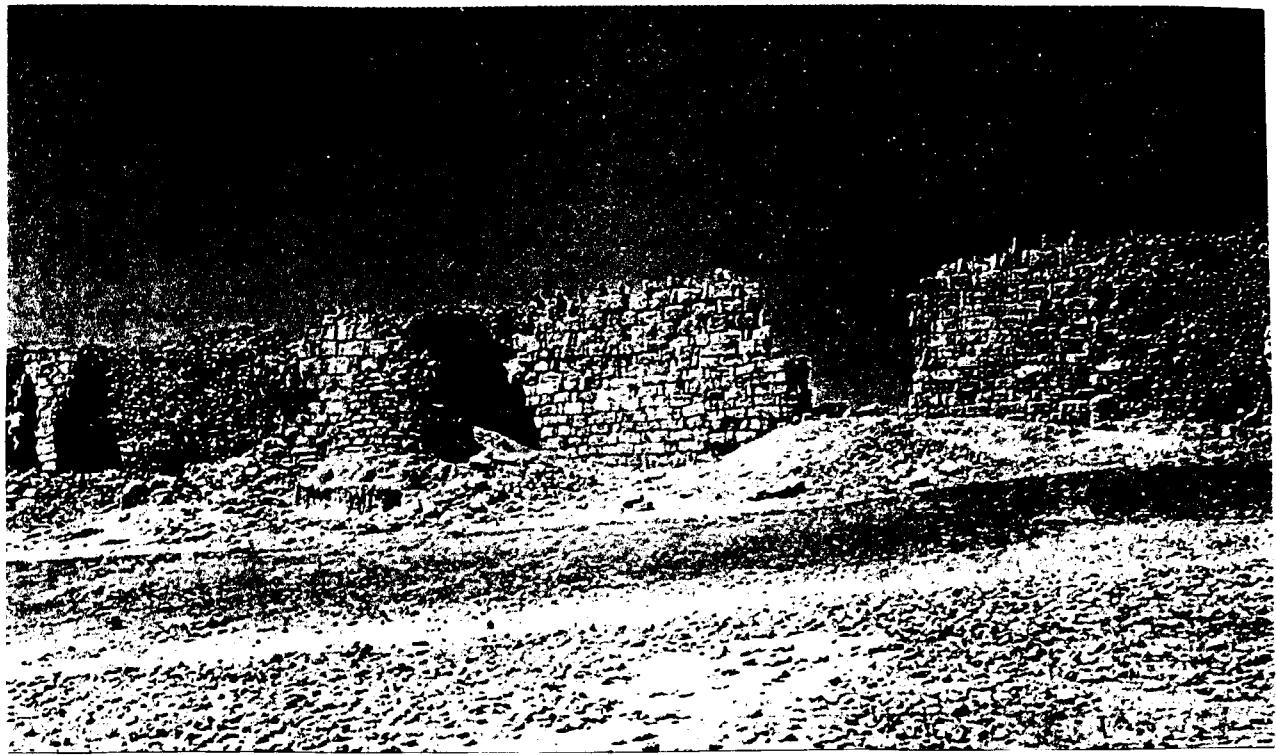
-٧ تصویر

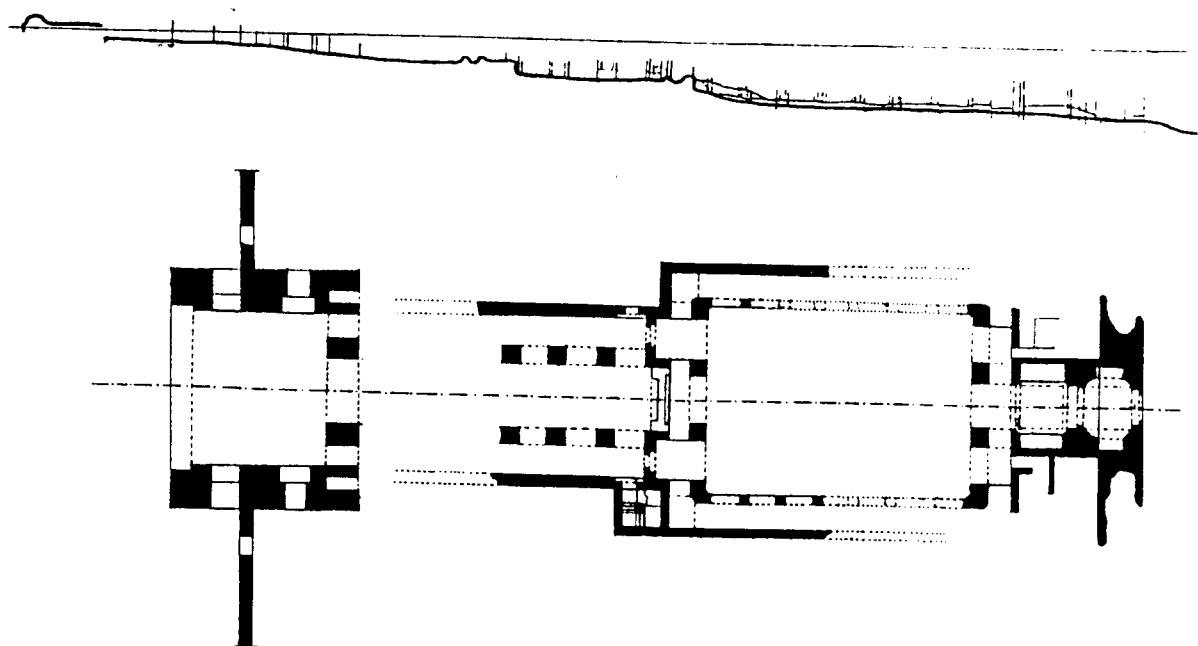
تصوير -٨-

تصوير -٩-

تصویر ۱۰ - بریدگی در حصار دوره ساسانی برای دروازه اصلی کاخ شکار دوره ایلخانی

محدود و بروی دوره ایلخانی (درهانه جنوبی) تخت سلیمان
تئیه و ترسیم محسن منصوری مرد

تصویر ۱۱ -